

نقش تاریخی مسجد در تولید و پیشرفت علم و مقایسه آن با وضع کنونی

اعظم رحمت‌آبادی

چکیده

منظور از تولید علم، پرهیز از سطحی‌نگری و اتکا به مطالب تکراری و در حقیقت تبدیل ویژگی مصرف‌کنندگی صرف به اراده فهمیدن، گفتگو، نقادی عالمانه، تقریر و تبیین نو از مطالب گذشتگان و جسارت و نوآوری می‌باشد.

مسجد به عنوان اولین دانشگاه اسلامی قرن‌ها مهم‌ترین مکانی بود که حلقه‌های علمی در آن تشکیل می‌شد و سهمی به سزا در تولید علم داشت. بازکاوی نقش این مرکز در تولید علم و مقایسه آن با وضعیت موجود در عصر جدید می‌تواند ما را با پتانسیل‌ها و چالش‌های این نهاد بیشتر آگاه سازد.

نگارنده با اشاره به نقش آموزشی علمی مساجد و بنیانگذاری مکاتب فکری در مساجد جامع و شیوه نقد و بررسی مطالب استاد در حلقه درسی مساجد، دامنه و وسعت جنبش علمی مساجد در قرون اولیه را خاطر نشان و از ابزارهای و امکانات تولید علم در مساجد نام برده سپس وضع کنونی را مورد توجه قرار داده و پیشنهادهای را مطرح ساخته است.

اشاره

در طول تاریخ اسلام شاهد تکاپو و رونق علم خصوصا در دوره‌های خاص هستیم، هرچند این جنبش در تاریخ معاصر دچار کاستی‌ها و خلاءهای اساسی شده، اما اینکه چطور تولید اندیشه و علم در دستور کار مسلمین قرار گرفت و معرفت‌های علمی و تجربی بشر را دینی نمود و زیربنای تمدن اسلامی را بنیاد نهاد، مسئله‌ای است که باید مورد توجه همه فرهیختگان و متولیان عرصه دانش و فرهنگ قرار گیرد، تا با توجه به زمینه‌های پیشرفت و عوامل آن به بازبینی نظام علمی کشور بپردازند و نقاط قوت و ضعف وضع موجود را دریابند.

در این میان بازکاوی نقش بنیادها و مکان‌هایی که به نوعی در تولید علم سهم داشته‌اند، در بهره‌وری بیشتر از این مکان‌ها می‌تواند راهگشا باشد. مسجد در قالب نخستین دانشگاه اسلامی قرن‌ها مهم‌ترین مکانی بوده که حلقه‌های علمی در آن تشکیل می‌شده و سهمی به سزا در تولید علم داشته است. بازکاوی نقش این مرکز در تولید علم و مقایسه آن با عصر جدید ما را با توانایی‌ها و چالش‌های این نهاد بیشتر آگاه می‌سازد.

پیش از ورود به بحث یادآوری چند نکته ضروری است:

۱) منظور از تولید علم: به معنای پرهیز از سطحی‌نگری و اتکا به مطالب تکراری و در واقع تبدیل ویژگی مصرف‌کنندگی صرف، به اراده فهمیدن، گفت‌وگو و نقادی عالمانه، جسارت و نوآوری و تقریر و تبیین نو از مطالب گذشتگان می‌باشد.

۲) مسجد به معنای محل سجود و پرستشگاه است و در واقع محل اجتماع مسلمین برای انجام دادن اعمال عبادی و فرایض است که دارای شأن و تقدس خاصی بین مسلمین بوده و هست.

۳) بررسی نقش مساجد در تولید علم، باتوجه به اهمیت مسجد در طول تاریخ اسلام و بهره‌وری بهینه از این مکان و شیوه‌ها و سبک‌های صحیح برای تولید اندیشه مطرح گردیده است. خصوصا مسجد مکانی است که همه مردم در برابر آن به نوعی، احساس تکلیف و وظیفه می‌نمایند.

جایگاه و نقش مساجد در تولید پیشرفت علم

ارزش علم از نظر اسلام آن چنان والا است که خداوند پندپذیری و خداترسی را در اهل علم منحصر دانسته و فرموده است:

«انما یخشی الله من عباده العلماء»^۱.

یعنی دانایان را بر دیگران برتری داده و فرمود:

« هل يستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون »^۲.

از نظر اسلام دانش نور است و جهل تاریکی، و بدیهی است که نور بر تاریکی رجحان دارد. در اهمیت علم و ضرورت کسب آن در اسلام سخنان بسیاری داریم که شاید در هیچ مسئله‌ای به این میزان بحث نشده باشد. از نظر اسلام فضل علم در نزد خداوند از عبادت نیز بیشتر است به طوری که طلب و پی‌جویی آن را حتی با مسافرت به نقاط دور دست توصیه فرموده است.^۳ اما آنچه در کسب علم مورد توجه اسلام قرار دارد، علم همراه با حکمت است. یعنی مطلب محکم و متقن و منطبق و دریافت صحیح حقیقت، روابط علی و معلولی و گفت‌وگو و نقادی عالمانه است نه پای‌بندی به امور سطحی، تکراری و تخیلی؛ به همین منظور اسلام، از همان بدو تأسیس مبارزه بی‌امانی را برضد جهل آغاز کرد اما از آنجا که در هنگام ظهور اسلام، عده باسوادن از انگشتان دست هم تجاوز نمی‌کرد،^۴ پیامبر به عنوان رئیس حکومت اسلامی برای تغییر وضع موجود آن روز دست به جنبش بزرگ برای پیشرفت علم زدند و برای این کار، حرکت و جهت‌گیری‌هایی مدنظر قرار داد تا مردم به سوی دانش روی آورند و کسب دانش در جهت صحیحی پیش برود.

از طرف دیگر حضرت این مسئله را مدنظر داشتند که تولید علم نمی‌تواند منحصر به افراد محدودی باشد و برای این که دانش تسری پیدا کند، می‌باید حرکت وسیع اجتماعی صورت گیرد، بنابراین حضرت کوشیدند تا حرکت اجتماعی برای ایجاد تحول مثبت در روند تولید فکر، علم و نظریه‌پردازی به منظور بر پا ساختن تمدنی براساس مبانی حقیقت محور و در جهت اهداف و آرمان‌های اصیل اسلامی به راه اندازند.

برای انجام دادن این مهم بهترین جایگاهی که می‌توانست هم محل اجتماع طبقات گوناگون جامعه باشد و هم به امر آموزش بپردازد، مسجد بود. خصوصاً در دهه‌ی نخست اسلامی راهنمایی‌های دینی و اخلاق معاشرت بیشترین نیاز افراد بود که باید مورد نقادی و گفت‌وگوی عالمانه قرار می‌گرفت و مفسد شرک و اخلاق جاهلی و منافع توحید و اخلاق اسلامی تبیین می‌گشت و با توجه به جامعه آن روزگار، قوانین مورد نیاز برای اصلاح جامعه از آیات قرآن استخراج می‌شد. در آن زمان که به علت نادانی گسترده و رونق نداشتن اندیشه، کار سخت می‌نمود، پیامبر با راه انداختن جنبش بزرگ علمی، حرکت و تکاپوی عظیم برای کسب دانش در سطح جامعه سامان‌دهی کردند که ثمره آن پایه‌ریزی تمدن عظیم اسلامی بود. پیامبر برای آگاه کردن مردم در مسجد می‌نشستند و آیاتی که برایشان نازل شده بود برای مردم می‌خواندند و سؤالات آنها را پاسخ می‌گفتند.^۵

همچنین مسجد جایگاهی بود برای فراگیری علوم و آموزش‌های گوناگونی که جامعه اسلامی به آن نیازمند بود. به طوری که در مسجد علاوه بر بیان احکام و مسائل فقهی و تفسیر قرآن، اصول اعتقادات اسلامی که بعدها به عنوان علم کلام شناخته شد، مورد مذاکره و مباحثه قرار می‌گرفت. حتی بحث‌های ادبی و شعرخوانی هم در مسجد انجام می‌گرفت.^۶

روایات بسیاری تشکیل این جلسات علمی را تأیید می‌کند خصوصاً اینکه سرپرستی این جلسات با عالم‌ترین افراد و خصوصاً شخص نبی اکرم بود. بعضی از این مساجد در هنگام جنگ تبدیل به بیمارستان می‌شد و جراحان متخصص در آن به جراحی می‌پرداختند چنان‌که «رفیده» در جریان جنگ خندق به سفارش و دستور پیامبر خیمه خود را در مسجد نبوی برپا نمود^۷ و به پرستاری و جراحی بیماران پرداخت. بدون شك کسانی نیز که در این کار به رفیده کمک می‌نمودند، در مقابل از او آموزش می‌گرفتند.

مساجد سبعه در منطقه احزاب، محوریت نقش مسجد را در تولید و پیشرفت و گسترش علم و توسعه سیاسی اجتماعی، نمایان‌تر می‌سازد. این مناطق به طور قطع تنها محل عبادت نبوده است، بل مکان‌هایی جهت تجهیز، آموزش، توجیه و سامان‌دهی مسلمین هم بود، از جمله مسائل گوناگون دینی و اجتماعی - سیاسی آنان را پاسخگو بوده است. نکته مهم دیگر اینکه یکی از این مساجد به فاطمه زهرا علیها السلام اختصاص داشته که گویای این مسئله است که زنان نیز پا به پای مردان در این عرصه تلاش نموده‌اند.

پیامبر مطالب خود را بیشتر در مسجد مطرح می‌کرد، پس از رحلت آن بزرگوار نیز

۲ . زمر / ۹ .

۳ . المراد من المنیة المرید: ص ۲۸ .

۴ . بلاذری، فتوح البلدان: ص ۶۵۵ .

۵ . تاریخ آموزش در اسلام: ص ۱۲۰ .

۶ . مسلمانان در بستر تاریخ: ص ۱۴۴ .

۷ . تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام: ص ۱۵ .

مسجد از نظر تعلیم و دانش‌پژوهی موقعیت ویژه خود را حفظ نمود. یعنی در مساجد هم توجه به آموزش بود (قرائت قرآن و خوشنویسی و غیره) و هم به حکمت و مباحث علمی هم‌چون کلام، فقه و تفسیر؛ نقل شده است. ابن‌عباس در مسجدالحرام می‌نشست و تفسیر قرآن آموزش می‌داد. يك بار نافع بن ازرق در حلقه تفسیری ابن‌عباس حاضر شد و سؤال‌هایی از او کرد و پاسخ‌های لازم را دریافت نمود.^۸

بعدها که دامنه فتوحات اسلامی گسترش یافت مسجدهای بزرگ و با شکوهی ساخته شد و یکی از استفاده‌های مهمی که از آنها شد، تشکیل جلسات درس متعدد در آنها بود. «حسن بصری» در مسجد بصره می‌نشست و به شاگردان خود مسائل کلامی یاد می‌داد. داستان جدا شدن یکی از شاگردانش به نام «واصل بن عطاء» از حلقه درس و پیدایی فرقه معتزله معروف است.^۹

علاوه بر این، زادگاه دو مکتب ادبی بصره و کوفه، مساجد جامع کوفه و بصره بودند. چنان که حاجظ، ادیب بی‌مانند زبان عربی، در جامع بصره زندگی می‌کرد.^{۱۰} در دوره‌های بعد نیز تشکیل کلاس‌های درس و پژوهش را در مساجد می‌بینیم. گاهی اوقات کیفیت این کلاس‌ها چنان بالا بود که دانشمندان و طلاب از راه‌های دور و نزدیک برای استفاده از این مجالس می‌آمدند.

«معاویه بن ابی‌سفیان» نقل می‌کند، زمانی که وارد مسجد نبوی شدم حلقه درسی را دیدم که در آن مردم با توجه کامل نشسته بودند، و آن حلقه درس حضرت ابوعبداللّه الحسین بود که جمع چنان محو سخنان حسین علیه‌السلام و بحث علمی شده بودند که گویا پرنده‌ای بر سرش

نشسته بود و آنان از ترس اینکه پرواز کند حرکت نمی‌کردند، همه با توجه کامل برای فهم و درک بهتر به سخنان امام حسین علیه‌السلام گوش می‌کردند.^{۱۱}

در عصر صادقین نیز جلسات بزرگ علمی در مسجد نبوی به همت آن بزرگواران تشکیل شده بود، تقریر و تبیین مسائل، بازی‌پوهی، بازیابی و موشکافی، تولید علم جدید یعنی دینی کردن معرفت‌های علمی و تجربی و عقلانی بشر و مدیریت تحقیقات و سازماندهی و هماهنگی آن در این عصر به همت صادقین کاملاً مشهود است.

سید محسن امین در بررسی زندگی امام باقر علیه‌السلام می‌نویسد:

«مدرسه آن حضرت در منزل و مسجد تشکیل می‌گردید و فقهای حجاز و علمای آن سامان به دیدارش می‌شتافتند و علوم و احادیثی که از او گرفته بودند، تدوین می‌نمودند. ایشان در سیره امام صادق علیه‌السلام می‌نویسد: محل تدریس آن حضرت در منزلش بود و یا در مسجد رسول خدا و نیز در هر مکانی که آن حضرت به دست می‌آورد. هم‌چنین کسانی که در موسم حج از نقاط دیگر به مدینه می‌آمدند، سؤالات خود را که از قبل مهیا کرده بودند از آن بزرگوار می‌پرسیدند».^{۱۲}

در مدرسه امام صادق علیه‌السلام طالبین علم دسته‌بندی شده بودند. شخص تازه وارد از

کسی که در مرتبه بالاتر بود، علم خود را فرا می‌گرفت و این استاد به نوبه خود از شخص بالاتر از خود، تا به امام صادق علیه‌السلام می‌رسید.^{۱۳}

نکته دیگر این که پیشرفت شاگردان ائمه به جایی رسید که می‌توانستند در مسائل گوناگون فتوا دهند و با غور در قرآن و سنت نبوی نیازهای جامعه خویش را برطرف سازند. شیخ طوسی در شرح حال ابان بن تغلب آورده است که امام باقر علیه‌السلام به او فرمودند در مسجد بنشین و برای مردم فتوا بده زیرا دوست دارم در بین شیعیان من امثال تو دیده شوند.^{۱۴}

ابان از این فرمان اطاعت نمود اما چون به دلیل مراجعات اهل سنت نمی‌توانست فتوای اهل بیت علیهم‌السلام را به صراحت بازگو کند از امام صادق علیه‌السلام چاره اندیشی نمود و امام صادق علیه‌السلام به او رخصت داد که ابان در صورت اطلاع از فقه اهل سنت و با استفاده

^۸ . الاتقان فی علوم القرآن: ج ۱ ، ص ۱۲۰ .

^۹ . مسلمانان در بستر تاریخ: ص ۱۴۴ .

^{۱۰} . تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی: ص ۶۴ .

^{۱۱} . مسند فاطمه بنت الحسین علیه‌السلام: ص ۵۹ .

^{۱۲} . اعیان الشیعه: ج ۱ ، ص ۹۹ - ۱۰۰ .

^{۱۳} . پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه: ص ۹۸ .

^{۱۴} . فهرست شیخ طوسی: ص ۱۷ .

از همان‌ها به مراجعان خود پاسخ گوید.^{۱۵}

وضعیت تحصیل و پیشرفت علم در مساجد رونق علم و دانش به حدی بود که دانش پژوهان پای درس استادان به قضاوت می‌نشستند و جلسات درس مختلف را باهم مقایسه می‌نمودند. از قول مالک بن انس نقل شده است که علم حدیث متن دین به شمار می‌رود، پس بنگرید که دین خود را از چه کسی می‌گیرید، من در پای این ستون‌ها (مسجد مدینه) هفتاد تن را درک کرده‌ام که «قال» رسول الله می‌گفتند، اما از احدی از آنها قبول حدیث نکردم، با اینکه بعضی از آنان با عنوان متولی بیت‌المال افراد امینی بودند، اما برای نقل حدیث صلاحیت نداشتند.^{۱۶}

جالب این که در همین منبع از امام صادق علیه‌السلام به عنوان بزرگترین و برجسته‌ترین استاد مالک یاد شده است. جلسات درس مساجد دارای ویژگی‌های دیگری هم بود که مهم‌ترین آن گستردگی در زمینه علوم گوناگون و نیز اجتماعی بودن آن بود، یعنی از تمام اصناف و طبقات اجتماع در این جلسات حضور می‌یافتند.^{۱۷} نمونه زیر این مسئله را برای ما بیشتر تبیین می‌کند:

ابوحمره ثمالی آورده است که در مسجد رسول خدا نشسته بودم که مردی بر من سلام کرد و پرسید: ای بنده خدا! تو کیستی؟ گفتم: مردی از اهل کوفه، اما حاجت تو چیست؟ گفت: آیا «ابوجعفر محمد بن علی» را می‌شناسی؟ گفتم: آری، اما نیاز تو چیست که ظاهراً حق را از باطل می‌شناسی؟

گفت: شما اهل کوفه طاقت و تحمل ندارید. چون اباجعفر را دیدی مرا با خبر ساز. هنوز کلام او تمام نشده بود که ابوجعفر در حالی که جماعتی از اهل خراسان به دور او حلقه زده بودند و درخصوص مناسک حج از ایشان سؤال می‌کردند، ظاهر گردید. امام سپس از آن محل دور شدند تا به مکان جلوس خود رسیدند. آن شخص نزدیک امام نشست...^{۱۸}

این نمونه و نمونه‌های بسیار دیگر از این دست، حضور طالبان علم از سراسر مملکت اسلامی برای استفاده از استادان مجرب را می‌نمایاند. این استقبال از حوزه‌های درسی صادقین علیهما‌السلام بسیار بیشتر بود. در واقع صادقین علیهما‌السلام هم در عرصه علوم دینی (فقه و کلام

و قرآن و...) و هم در عرصه علوم تجربی و کاربردی، تحول شگرفی به وجود آوردند و در مسجد مدینه، علوم دینی از علوم پایه، کاربردی، ریاضیات، فیزیک، فیزیک کاربردی، زیست‌شناسی، و شیمی اسلامی تولید نمودند.

جابر بن حیان از شاگردان امام صادق علیه‌السلام بود که در زمینه علوم طبیعی و تجربی ممارست داشت. بدون شك او بسیاری از اشکالات علمی خود را در زمینه علوم جدید و نیز در مطالعه کتب ترجمه شده از زبان یونانی از محضر امام صادق علیه‌السلام پرسید و از ایشان کسب فیض کرد.

مفضل بن عمر از دیگر شاگردان امام صادق علیه‌السلام بود که در محضر ایشان علم ابدان را آموخت.^{۱۹}

در عصر امام رضا علیه‌السلام بود که فرهنگ اسلامی و ترجمه مباحث کلامی و فلسفی در سطح جامعه رواج یافت. از طرف دیگر آزادی که بنی‌عباس برای پراکنده کردن این اندیشه‌ها به‌افراد داده بود در نشر این عقاید نقش زیادی داشت. از دیگر ویژگی‌های این عصر رواج فرقه‌ها و مذاهب گوناگون بود که دین و مذهب واحد را دچار پراکندگی و تزلزل ساخت و اختلاف را در بین مسلمین گسترش داد؛ فرقه‌هایی چون واقفیه، زنادقه، قائلین به تناسخ، مجبره...^{۲۰}

متأسفانه در این دوران در دربار، هیأت نیرومندی که از تقوای لازم برخوردار باشند، وجود نداشت تا بر ترجمه کردن کتاب‌ها نظارت داشته باشد.^{۲۰} بنابراین امام رضا علیه‌السلام دست به جنبش علمی بزرگی زدند. چنان که نقل شده است، از عمر شریف امام رضا علیه‌السلام هنوز ۲۵

¹⁵ . اختیار معرفة الرجال، قم: ص ۶۰۲ .

¹⁶ . پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه: ص ۱۰۰ .

¹⁷ . مأخذ قبل.

¹⁸ . بحار: ج ۱۰ ، ص ۱۵۴ .

¹⁹ . پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه: ص ۱۰۰ .

²⁰ . نهضت کلامی در عصر امام رضا علیه‌السلام: ص ۲۷ .

سال نگذشته بود که در مسجد مدینه می‌نشستند و به همه مسائل جواب می‌داد.^{۲۱} در همان مساجد بود که امام علیه‌السلام در واقع به شیعیان و مسلمین می‌آموختند که از حال

انفعالی بیرون بیایند؛ فعالیت کنند، متون ترجمه شده را نقد و بررسی کنند، جسارت و نوآوری داشته باشند. مجالس علمی امام که خصوصاً قبل از خلافت مأمون در مسجد جامع مدینه تشکیل می‌شد و بعد از آن در هرجا که امکان آن برایشان فراهم گردید، فقط جنبه نقد نداشت، بلکه امام علیه‌السلام با تولید علم و خلاقیت به توسعه علوم اسلامی پرداختند و دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان را به مقابله و واکنش وادار نمودند و به سؤالات و شبهات جدید پاسخ گفتند. به طوری که خود ایشان می‌فرمایند: در مسجد مدینه می‌نشستم و علما از سراسر کشور در حضور من حاضر می‌شدند و سؤالات خود را مطرح می‌کردند.^{۲۲}

نمونه‌های متعدد دیگری از مجالس علمی و حلقه‌های درس در مساجد ضبط شده است. در مسجد جامع منصور در بغداد، علم حدیث رشته اصلی درس و مطالعه بود که دانشمندان بومی و غیربومی در این مسجد روایت می‌کردند. آنچه در ادامه این گزارش خطیب بغدادی آورده این است که: نقل بی‌جر و بحث حدیث برای شنوندگان به ویژه اگر حافظان حدیث در آن نشست‌ها حاضر بودند، کاهش اعتبار استاد بود. این مسئله می‌نمایاند که هر حدیثی نمی‌توانسته نقل شود و احتمالاً افراد سخن‌شناس و حافظانی بودند که می‌توانستند اشکالات را بفهمند.^{۲۳} در همین مسجد شافعی و سه استاد دیگر فقه تدریس می‌کردند. علاوه بر این، تشکیل حلقه‌های فتوا که معمولاً با حلقه‌های نظر^{۲۴} آمیخته بود گزارش شده است.^{۲۵}

در غرب اسلامی نیز مسجد به عنوان کانون بزرگ تولید علم مطرح بود؛ گزارش شده ابوعلی قالی در رواق‌های مسجد جامع قرطبه، تاریخ عرب، بلاغت، انساب، ادبیات و شعر عربی تدریس می‌کرد. این درس‌ها را شاگردان قالی جمع کردند و کتاب مشهور «الامالی» او را فراهم آوردند.^{۲۶}

دانشمند مشهور، ابن قوطیه نیز در مسجد جامع قرطبه تدریس می‌کرد. مهم این که این دانشمندان در کنار تدریس، تألیف هم می‌کردند، یعنی تولید علم در عرصه‌های گوناگون به جامعه عرضه می‌شده است چنان که ایشان کتاب الافعال را در نحو و کتاب تاریخ افتتاح اندلس را در اخبار مسلمانان اندلس از ابتدای فتح تا وفات امیر عبدالله نوشت. به طوری که این کتاب امروزه مهم‌ترین و نخستین منبع برای مطالعه تاریخ امویان اندلس به شمار می‌رود.^{۲۷} این گزارش‌ها و نمونه‌های دیگر حاکی است که مسجدها کانون‌های علمی برای دانش‌های رایج زمان خود بودند گذشته از نمونه‌های یاد شده، کوتاه اشارتی می‌کنم به انجمن‌های واژه‌شناسی تازی که راه خود را به سوی مسجد باز کرده بودند. ابوعمر و زاهد، دانش نحو را در مسجد منصور آموخت و نطفویه همان رشته را در مسجد الانباریین فرا گرفت. مطالعات ادبی به دست کمیت بن زیاد و حماد راویه برگزار می‌شد که در آن دو شاعر تدریس می‌کردند و مباحث ادبی را به بحث می‌گذاشتند. «سعید بن مسیب» در مسجد مدینه درباره شعر تازی بحث می‌کرد و «مسلم بن ولید»، بارها در مسجد بصره انجمنی برپا کرد تا شعرش را بخواند. تفسیر، حدیث، فقه و ستاره‌شناسی نیز در مسجد ابن طولون آموخته می‌شد.^{۲۸}

در قرن‌های بعد نیز به تاسی از دوران رسول گرامی خدا، پزشکی را نیز در مسجد می‌آموختند؛ «عبدالطیف بغدادی» گزارش می‌دهد که در الازهر در بامدادان و ساعات دیگر تدریس می‌کرد، وی می‌افزاید که در نیم روز پزشکی می‌آمد و به من پزشکی می‌آموخت.^{۲۹}

²¹ . عیون اخبار الرضا: ج ۲، ص ۴۳۰ .

²² . بحار: ج ۴۷، ص ۱۲۱ .

²³ . نهاد آموزش اسلامی: ص ۱۲۱ .

²⁴ . نشست‌هایی برای بحث و بررسی مقایسه‌ای دانش فقه .

²⁵ . نهاد آموزش در اسلام: ص ۱۲۲ .

²⁶ . دولت امویان در اندلس: ص ۲۶۵ .

²⁷ . همان مأخذ.

²⁸ . تاریخ آموزش در اسلام: ص ۹۶ .

²⁹ . همان: ص ۹۷ .

دامنه و وسعت جنبش علمی مساجد حرکت علمی در مساجد قرون اولیه اسلامی، حرکتی پرشتاب، فزاینده و همگانی بود. این مشخصه که نمایانگر جنبش عظیم علمی و فکری در سراسر جامعه اسلامی بود؛ در همه مساجدی که کرسی درس دایر بود، دیده می‌شد. در واقع روی‌آوری به علوم و عشق به شعر و ادب، به طبقه‌ای خاص از مردم محدود نشد؛ بل همه مردم اعم از مرد و زن، شیعه و سنی و مسلمان و غیرمسلمان در کلیه زمینه‌های علمی مذکور شرکت کردند. لذا دانش در میان توده مردم رواج یافت و در این میان مسجد به عنوان کانون حلقه‌های درسی می‌درخشید؛ نقل شده است در مجلس درس ابوحامد اسفراینی بین سیصد تا هفتصد تن حاضر می‌شدند.^{۳۰} و در باره «ابوالطیب معلوکی» فقیه و ادیب نیشابور آورده‌اند، بیش از پانصد طالب علم در مجلس او حاضر می‌شدند.^{۳۱}

در گزارشی دیگر آمده است که در سال ۴۵۶ ه. ق در جامع دمشق، حلقه درس بسیار بزرگی گرداگرد «خطیب بغدادی» زده می‌شد و گفته‌اند: شنونده انبوهی به پای درس کشانده شده بودند.^{۳۲}

خطیب بغدادی گزارش کرده يك بار به مسجد ابوحامد اسفراینی رفته و در آنجا مشاهده کرده است ۷۰۰ دانشجو برای استفاده از درس ابوحامد جمع شده‌اند.^{۳۳} بعضی از گزارش‌ها حاکی از بهره‌وری گروه‌های بیشتری از طلاب و دانشمندان از حلقه‌های درس مساجد است، چنان‌که حلقه‌های درس صادقین علیهماالسلام را هزاران تن شمرده‌اند. و در دوره‌های بعد حاضران مجالس علمی از هزاران تن نیز تجاوز کرده‌اند. چنان‌که مجلس عاصم بن علی، ابوالحسین واسطی که در مسجد رصافه برپا می‌شد راویان صد تا صدویست هزار نفر برشمرده‌اند.^{۳۴}

این ویژگی تنها در مساجد شرق اسلامی نبود بل اخبار رسیده از اندلس می‌رساند که مسجد جامع قرطبه نیز مرکز نخستین دانشگاه اندلس بود و همه روزه دانشمندی که از نقاط دیگر جهان اسلام به آن جا آمده بودند، در رواق‌های مسجد به آموزش هزاران دانشجو که از اندلس، شمال آفریقا و شاید از برخی مناطق اسپانیای مسیحی آمده بودند می‌پرداختند. در حالی که جهل و بی‌سوادی و عقب ماندگی، اروپای مسیحی را در بر گرفته بود.^{۳۵}

جالب اینکه بعضی از این حلقه‌ها به صورت شبانه برگزار می‌شد و این مساجد به صورت شبانه روز فعالیت گسترده علم آموزی داشتند، چنان‌که مقدسی در مسجد جامع قاهره ۱۲۰ حلقه درسی شبانه بر شمرده است.^{۳۶}

ابزارها و امکانات تولید علم در مساجد کتابخانه یکی از مهم‌ترین قسمت‌های مساجد در قرون اولیه اسلامی به شمار می‌رفت. مسلمانان برای گسترش علم و استفاده بیشتر از علوم، کتابخانه‌هایی را در مساجد تأسیس کردند و افرادی که کتابخانه خصوصی از آن خود نداشتند، از آنها استفاده می‌کردند. بعضی از این کتابخانه‌ها، با شیوه و اسلوب، کار فراهم‌آوری کتاب را انجام می‌دادند و حتی کتابدار والا مقامی داشتند به عنوان نمونه متصدی کتابخانه مسجد جامع حلب، محمد بن نصر بن قسیرانی بود. وی مردی ادیب بود و هندسه و حساب و نجوم را به خوبی می‌دانست.^{۳۷}

کتاب‌هایی که در این کتابخانه‌ها به چشم می‌خورد، درباره علوم گوناگون از جمله تاریخ، حساب، ستاره‌شناسی، طب، کشاورزی، موسیقی، زندگی نامه و... بود.^{۳۸}

30 . تمدن اسلامی در قرن چهارم: ص ۲۰۸ .

31 . همان: ص ۲۰۸ .

32 . تاریخ آموزش در اسلام: ص ۹۳ .

33 . نهاد آموزشی اسلامی: ص ۷۵ .

34 . مأخذ قبیل: ص ۷۳ .

35 . دولت امویان در اندلس: ص ۲۶۴ .

36 . تمدن اسلامی در قرن چهارم: ص ۲۰۷ .

37 . کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی: ص ۱۵۵ .

38 . تاریخ کتابخانه‌های مساجد: ص ۱۴۸ .

آنچه به نظر می‌رسد این که کتابخانه‌های کوچک مساجد نیز اغلب دارای مجموعه‌های متنوع کتاب بودند چنان که کتابخانه کوچک مسجد محب‌الدین واقف در قاهره شامل آثاری در مورد طب، جراحی، داروهای طبی، موسیقی، جوانمردی و شعر بود.^{۳۹} از دیگر ویژگی‌های این کتابخانه‌ها، فهرست‌نویسی از کتاب‌ها، قفسه‌بندی و تقسیم‌بندی موضوعی، وجود اتاق‌های مطالعه و دسترسی خوانندگان به کتاب‌ها بود.

بعضی از این مساجد از ویژگی‌های دیگر چون دسترسی طلاب به نوشتن‌افزار آموزش و مستمری برخوردار بودند. علاوه بر این، سبک ساختمان مساجد طوری بود که نور مناسب را فراهم می‌کرد و رواق‌هایی جهت مباحثه داشت که^{۴۰} می‌توانست زمینه‌های آسایش طلاب را برای مطالعه و بحث فراهم آورد. نکته دیگر این که عمدتاً استادان مجرب و برجسته در این مساجد تدریس می‌کردند و حتی تدریس در بعضی از مساجد نصیب هر کسی نمی‌شد. چنان که خطیب بغدادی در سفر حج زمانی که سه جرعه از آب زمزم آشامید، از خدا خواست که تدریس در مسجد جامع منصور را نصیب او نماید.^{۴۱}

نکته شایان تأمل دیگر این که از تمام قسمت‌های مسجد سعی می‌شد استفاده شود؛ زوایه‌ها، کنج‌ها و رواق‌ها، به طوری که گاه همزمان، ده‌ها حلقه درس در مسجد تشکیل می‌شد.

وضع کنونی ما

امروزه مکان‌هایی چون دانشگاه و حوزه و مدرسه در مسائل آموزشی جانشین مساجد شده، ولی در واقع ویژگی مسجد این است که محل اجتماع مردم از طبقات مختلف است لذا رفت و آمد نمازگزاران در میان جمع دانشمندان و محققان، زمینه رشد و پویایی و علاقه در خصوص علوم گوناگون را فراهم می‌کند و تأثیرات مثبتی در دل و جان افراد می‌گذارد و این ویژگی را هیچ یک از مکان‌هایی که برشمردیم ندارد.

هم‌اکنون اکثر مساجد ما فقط در ساعات نماز باز است و در بقیه اوقات بلااستفاده مانده است. البته بعضی از مساجد از این مسئله مستثنی هستند و در مساجدی چون مسجد اعظم قم جلسات آموزشی در سطح بالا و مباحثه علمی برگزار می‌گردد، اما در بسیاری از مساجد برنامه‌های آموزشی بدون و نظام یافته وجود ندارد و مدرسان و استادان مجرب کمتر به مساجد دعوت می‌شوند. علاوه بر این کتابخانه‌های مساجد در بیشتر مناطق به علت نداشتن کتابدار و یا فضای مناسب و یا فقدان ساماندهی و یا محدود بودن ساعات استفاده از کتابخانه، بلااستفاده است. علاوه بر این بسیاری از کتاب‌های موجود در مساجد به روز نیست و نیاز جامعه جوان و محقق را برطرف نمی‌سازد.

با توجه به اینکه مساجد تنها مراکزی هستند که در ایام تعطیل و غیرتعطیل در تماس مداوم با مردم‌اند و می‌توانند نقش آموزشی، علمی فراوانی در سطح جامعه ایفا نمایند و در راستای تولید علم و جنبش نرم‌افزاری قدم بردارند. به همین دلیل لازم است مرکز رسیدگی به امور مساجد و متولیان امور از وزارت ارشاد گرفته شود تا دیگر متولیان با برنامه‌ریزی مناسب جهت بهره‌وری از این مکان تلاش نمایند.

خوشبختانه مساجد دارای انعطاف‌پذیری از لحاظ فرهنگی هستند، یعنی امکان نقد و بررسی و آموزش علوم گوناگون در مسجد وجود دارد. اگر متولیان برای مساجد مناطق مختلف، وظایفی را مشخص نمایند، به عنوان مثال: محدوده ۱ مخصوص رایانه، محدوده ۲ مخصوص فیزیک کاربردی، محدوده ۳ مخصوص علوم تفسیری، محدوده ۴ مخصوص علوم و معارف حدیثی و... و سپس مساجد مناطق مختلف هر شهر امکانات و استادان موردنظر را جذب و در امر آموزش و پژوهش در آن زمینه برنامه‌ریزی نمایند، امکان بهره‌وری هرچه بیشتر از امکانات و جذب جوانان و نوجوانان به این مراکز بیشتر فراهم می‌گردد. علاوه بر این زمینه رشد، جسارت علمی و نوآوری در سطح جامعه گسترش می‌یابد.

۲. کتاب‌ها و امکانات اهدایی مساجد براساس فعالیت‌های آموزشی آنها فهرست شود و نحوه استفاده از امکاناتی چون رایانه و کارکردهای آن به مسئولین اجرایی و فرهنگی مساجد آموزش داده شود.

۳. لازم است یک مرکز مهم اجرایی بر فعالیت آموزشی، علمی مساجد نظارت داشته باشد و برای تمام مساجد هیات‌های علمی تشکیل داده شود و براساس نیاز آنها کلاس‌هایی برای ارتقای سطح علمی گذاشته شود به طوری که هر ساله آزمون علمی برای رشد، شکوفایی و خلاقیت متصدیان علمی مساجد برگزار گردد.

۴. کتابخانه‌های مساجد براساس روش‌های علمی طبقه‌بندی شود و دسترسی به کتاب

^{۳۹}. مأخذ قیل: ص ۱۴۹.

^{۴۰}. سفرنامه بنیامین تودلایی: ص ۸۷.

^{۴۱}. تمدن اسلامی در قرن چهارم: ص ۲۰۶.

- و امانت گرفتن آن به راحت‌ترین شکل ممکن باشد.
- ۵ . شایسته است مساجد امکانات علمی، فرهنگی، هنری و ورزشی هر محله و ویژگی‌های آن را فهرست نمایند و در اختیار مراجعین قرار دهند.
- ۶ . لازم است که بین مساجد و کانون‌های علمی و فرهنگی ارتباط دوسویه برقرار شود. همچنین مساجد در ایام و مناسبت‌های خاص از دانش‌آموزان مدارس، برای بازدید دعوت کنند زیرا باعث تعامل و فرهنگ‌سازی مثبت جهت مراجعه و استفاده بهینه از مسجد می‌شود. متولیان امور مساجد باید برنامه‌ریزی‌های فرهنگی مناسب به عمل آورند تا دانش‌آموزان پس از بازدید از مسجد با دست پر از آنجا بیرون روند. علاوه بر این می‌توان برنامه‌هایی خاص، مانند برنامه دهه فجر و نمایش فیلم، تئاتر و... با هماهنگی آموزش و پرورش و وزارت ارشاد در مساجد برای گروه‌های مختلف سنی تدارک دید.
- ۷ . هر محله دارای افرادی معتمد و با کمال است. خوب است متولیان مساجد در کنار برنامه‌های علمی و تخصصی از این افراد دعوت به عمل آورند تا علاوه بر بهره بردن، از علم و معرفت ایشان، زمینه آشنایی و غرور ملی فراهم گردد و حس اعتماد به نفس در بین افراد محله بالا رود.
- ۸ . لازم است به زیباسازی مساجد توجه ویژه شود؛ از رنگ‌های روشن چه برای فرش‌ها و چه برای پرده‌ها و رنگ‌آمیزی در و دیوار استفاده شود و نسبت به نظافت آن حساسیت ویژه نشان داده شود.
- فهرست منابع
- ۱ . قرآن کریم.
  - ۲ . آدام متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲.
  - ۳ . امین، سید حسن، اعیان الشیعه.
  - ۴ . تودلایی، بنیامنی، سفرنامه، ترجمه مهنوش ناطق، انتشارات کارنگ، تهران، ۱۳۸۰ .
  - ۵ . جعفری، یعقوب، مسلمانان در بستر تاریخ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۱ .
  - ۶ . دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، دانشگاه تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۳ .
  - ۷ . سید کباری، سید علیرضا، مسند فاطمة بنت الحسین علیه‌السلام، انتشارات زائر، قم، ۱۳۷۶ .
  - ۸ . سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، منشورات شریف رضی، بی‌تا.
  - ۹ . شلبی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسین ساکت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱ .
  - ۱۰ . صدوق، ابوجعفر محمد، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ترجمه علی اکبر غفاری، انتشارات صدوق، ۱۳۷۳ .
  - ۱۱ . طوسی، ابوجعفر، رجال، مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۰ .
  - ۱۲ . العیش، یوسف، کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی عربی در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی، آستان قدس، ۱۳۷۲ .
  - ۱۳ . عاملی، زین‌الدین، معروف به شهید ثانی، المراد من منیه المرید، ترجمه حمید رضا شریعتمداری، چ قدس، قم، ۱۳۸۱ .
  - ۱۴ . عیسی‌بک، احمد، تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام، ترجمه نورالله کسایی، انتشارات علمی و فرهنگ، چاپ اول، ۱۳۸۱ .
  - ۱۵ . غنیمه، عبدالرحیم، تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسایی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ .
  - ۱۶ . مکی ساعی، محمد، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ترجمه محمد عباسپور، محمد جواد مهدوی، انتشارات آستان قدس، چاپ اول ۱۳۷۳ .
  - ۱۷ . بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، نشر قطره، ۱۳۳۷ .
  - ۱۸ . منیرالدین احمد، نهاد آموزش اسلامی، ترجمه محمد حسین ساکت، انتشارات آستان قدس، ۱۳۶۸ .
  - ۱۹ . معارف، مجید، پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، مؤسسه فرهنگی و هنری ضریح، چاپ اول، ۱۳۷۴ .
  - ۲۰ . مرتضوی، سید محمد، نهضت کلامی در عهد امام رضا علیه‌السلام، انتشارات آستان قدس، ۱۳۷۵ .

- ۲۱ . مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، مكتبة الاسلامیة، تهران، ۱۳۷۱ .
- ۲۲ . نعنعی، عبدالمجید، دولت امویان در اندلس، ترجمه محمد سپهری، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۸۰ .
- ۲۳ . خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، مرکز نشر آثار شیعه، قم، ۱۴۱۰ هـ. ق، (۱۳۶۹ هـ ش).